

सुन्तला खेतीले कृषकको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थामा पारेको
प्रभाव : षडानन्द नगरपालिका, भोजपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग,
स्नातकोत्तर तह (एम. एड) : चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिको लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

शोधकर्ता

अन्जना तामाङ

परिक्षा क्रमाङ्क : ७४२८३५०

त्रि.वि.दर्ता नं : ९-२-०००९-००७८-२०१२

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

भाद्र, २०७९

सिफारिस पत्र(RECOMMENDATION LETTER)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय अर्थशास्त्र केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह एम.एड. चौथो सेमेस्टरको आंशिक पाठ्यभार पुरा गर्नका लागि “सुन्तला खेतीले कृषकको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभाव : षडानन्द नगरपालिका भोजपुर” शीर्षकमा मेरो सल्लाह सुझाव र निर्देशनमा शोधकर्ता छात्रा श्री अन्जना तामाङद्वारा तयार पारिएको हो । उक्त शोधपत्र स्वीकृतिको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....

सह.प्रा.विष्णु बहादुर लुईटेल

शोध निर्देशक

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०७९/६/९

स्वीकृति(APPROVAL LETTER)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय अर्थशास्त्र केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह एम.एड. चौथो सेमेस्टरको आंशिक पाठ्यभार पुरा गर्नका लागि “सुन्तला खेतीले कृषकको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभाव : षडानन्द नगरपालिका भोजपुर” शीर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि स्वीकृतगरिएको छ ।

शोधपत्र मुल्यांकन समिति

विभागीय प्रमुख

.....

सह.प्रा.विष्णु बहादुर लुईटेल

बाह्य सुपरिवेक्षक

.....

प्रा.नुर जंग के.सी

शोध निर्देशक

.....

सह.प्रा.विष्णु बहादुर लुईटेल

डि.आर.सि सदस्य

.....

उप.प्रा.पद्मा कोइराला

२०७९/७/२८

कृतज्ञता ज्ञापन(ACKNOWLEDGEMENTS)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, अर्थशास्त्र केन्द्रिय विभाग, स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आँशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि “सुन्तला खेतीले कृषकको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभाव : षडानन्द नगरपालिका भोजपुर” शीर्षकमा शोधपत्र तयार गरिएको छ । शोधपत्रको लागी शोध प्रस्तावना, स्वीकृत गरि महत्वपूर्ण अवसर प्रदान गर्नु हुने विभागका विभागीय प्रमुख सह - प्रा.श्री विष्णु बहादुर लुइटेल् ज्यू प्रति हार्दिककृतज्ञता गर्दछु।

सर्वप्रथमशोधपत्र तयार गर्ने क्रममा शीर्षक चयनदेखि शोध प्रस्तावना र सोधको तयारी तथा अन्तिम मूल्यांकन सम्म सरल तरिकाबाट आफ्नो व्यस्त समयको बावजुत पनि निरन्तर महत्वपूर्ण सल्लाह,सुझाव प्रेरणा तथा कुशल मार्गदर्शन प्रदान गर्नु हुने अर्थशास्त्र विभागका आदरणीय गुरु सह-प्रा. विष्णु बहादुर लुइटेल्, यसै विभागका गुरु प्रा.डा. विनवकुमार कुशियैत, प्रा.डा सूर्य बहादुर थापा, उप-प्रा. मिनराज पौडेल, उप-प्रा. पद्मा कोइराला कर्मचारी नारायण भट्टराई लगायत अर्थशास्त्र विभागका सम्पूर्ण गुरु प्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

अनुसन्धानको क्रममा तथ्यांक संकलनका लागि स्थलगत अध्ययनमा जादाँ खुलस्त प्रश्नको उत्तर दिई सहयोग गर्नु हुने सम्बन्धि क्षेत्रमा कृषक, आमाबुवा, दाजुभाई, दिदी बहिनी प्रति विशेष धन्यवाद दिन चाहान्छु। त्यस्तै भूमि व्यवस्था,कृषि ज्ञान केन्द्र,भोजपुरका बालि संरक्षण अधिकृत विश्वास अगाई, षडानन्द गाउँपालिका वडा नं. ११ वडाअध्यक्ष भूपाल कार्की प्रति सदा आभारी छु ।साथै मेरो जिवनमा हरेक क्षण सहयोग, सल्लाह ,सुझाव र प्रेरणा दिई विश्वविद्यालय सम्माको यात्रा पुरा गर्न पुजनिय आमा बुवा तथा दाजु भाउजु लगाएत सम्पूर्ण आफन्त जनप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । साथै संशोधन लेखनको क्रममा सहयोग गर्ने तथा कम्प्युटरमा विशेष सहयोग गर्ने गणेशमान सिंह ठकुरी लगायत प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमानिरन्तरसहयोग गर्नु सम्पूर्ण मेरा मित्र आत्मीय मित्रहरू प्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

मिति : २०७९/७/२८

अन्जना तामाङ

भोजपुर

शोधसार(ABSTRACT)

यस अध्ययन “सुन्तला खेतीले कृषकको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभाव; षडानन्द नगरपालीका वडा नं. ११ भोजपुर” शीर्षकमा गरिएको एक अध्ययन अनुसन्धान हो । यसमासुन्तला खेतीको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण गर्नु, सुन्तला खेतीमा आवद्धता बढ्नुका कारणहरु पत्ता लगाउनु, सुन्तलाखेतीले कृषकको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउनु र सुन्तलाखेतीको समस्याहरु पहिचान गरी समाधानका उपायहरु पत्ता लगाउनु, सुन्तला विक्रि बजारको अवस्था पत्ता लगाउनु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्न सभै ढाँचामा आधारित भई गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै विधिको प्रयोग गरि प्रमुख रूपमा प्राथमिक स्रोत र आवश्यक थप तथ्याङ्क द्वितिय स्रोतको माध्यमबाट संकलन गरि प्राप्त तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार तालिका, स्तम्भचित्र, वृत्तचित्रको माध्यमबाट व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

यस अध्ययनको उद्देश्यहरु पुरा गर्न गुणात्मक र परिमाणात्मक विधिको माध्यमबाट प्राथमिक र द्वितिय स्रोतहरुबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरुलाई तालिकाको प्रयोग गरि विश्लेषण गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्न दुई प्रकारको प्रश्नावलीहरु तयार गरिएको छ । सुन्तला खेतीमा संलग्न १०० घरधुरिलाई छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनको प्राथमिक तथ्याङ्कको स्रोत र षडानन्द नगरपालीका, जिल्ला कृषि विकास कार्यलय, राष्ट्रिय सुन्तला जात बाली विकास शाखा, जिल्ला विकास समिति भोजपुर, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागलाई द्वितिय तथ्याङ्कको स्रोत बनाईएको छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रको सबैभन्दा बढि जनसंख्या ४७.४५ प्रतिशतले कृषि क्षेत्र अंगालेको पाईयो । सबै भन्दा थोरै ३१.३१ प्रतिशत जनसंख्या व्यापार क्षेत्रमा लागेको पाईयो । त्यसैगरि अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न जातजातिका मानिसहरुको बसोबास भएता पनि ब्राह्मण/क्षेत्रीको संख्या बढि रहेको पाईयो । त्यसैगरि आदिबासि, दलित र अन्य जातजातिकाको बसोबास रहेको पाईयो । अध्ययन क्षेत्रमा धेरैजसो मानिसहरु सुन्तला खेतीमा संलग्न रहेको पाईयो । त्यसैगरि सुन्तला खेतीमा संलग्न ६१२ किसानहरुको कुल वार्षिक आमदानी रु. ६८६३१३०१ र कुल वार्षिक खर्च २७७८३०२० रहेको पाईयो । जसमा आमदानीबाट खर्च घटाउँदा वार्षिक जम्मा नाफा रु ४१९४८२८१ भएको पाईयो । अध्ययन क्षेत्रका नमुना छनोटमा परेका सुन्तला खेतीमा संलग्न किसानहरुको शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा निरक्षर ३.५९ प्रतिशत,

साक्षर १९.६१ प्रतिशत, आधारभूत तह ४०.८५ प्रतिशत, माध्यमिक तह २८.१० प्रतिशत र उच्च शिक्षा ७.८५ प्रतिशत अध्ययनरत पाईयो । अध्ययन क्षेत्रमा १०० घरधुरी मध्ये २० घरधुरीले उत्पादित सुन्तला स्थानीय बजारमा विक्रि गर्दछ भने ८० घरधुरीले अन्तर जिल्ला स्तरीय बजारमा विक्रि गर्दछ ।

अध्ययन क्षेत्रका नमुना छनोटमा परेका सुन्तला खेतीमा उचित बजारको व्यवस्था नहुनु, बैंक ऋणमा सरलिकरण नहुनु, उन्नत जातको बिरुवा पहिचान हुन नसक्नु, यातायातको असहजता, रोगको संक्रमण जस्ता समस्या रहेको पाईयो । यस्ता समस्याहरू समाधान गर्न सुन्तला खेतीको उत्पादनलाई बढाउन सरकारी स्तरबाट विविध तालिम कार्यक्रम सहूलियत व्याजदरमा ऋण, विद्युतको उपलब्धता सुन्तलाको बजारिकरण, रोग तथा किराको निवारण गर्न विषदि, मल, विउको उपलब्धता, भण्डारण घर वा चिस्यान घरको व्यवस्था गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिइ समस्या समाधान गर्नुपर्ने जस्ता सुझावहरू यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

विषयसूची(TABLE OF CONTENT)

	पृष्ठ
सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER)	ii
स्वीकृति पत्र (APPROVAL LETTER)	iii
कृतज्ञता ज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENTS)	iv
शोधसार (ABSTRACT)	v
विषयसूची(TABLE OF CONTENT)	vii
तालिका सूची (LIST OF LETTER)	xii
चित्र सूची (LIST OF FIGURES)	xiii
संक्षिप्त शब्दावली (ABBREVIATION)	xiv

अध्याय : एक(CHAPTER ONE)

परिचय(INTRODUCTION)

	पृष्ठ
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी (Background of the Study)	१
१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objective of the Study)	६
१.४ अनुसन्धान प्रश्नहरु (Research Question)	७
१.५ अध्ययनको महत्व (Significance of the Study)	७
१.६ अध्ययनको परिसिमा (Delimitation of the Study)	९
१.७ अध्ययनको सिमा (Limitation of the Study)	९
१.८ मुख्य शब्दावलीको कार्यकारी परिभाषा (Operational Defination of key Terms)	१०
१.९ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)	१०

अध्याय : दुई(CHAPTER TWO)

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र अबधारणत्मक ढाँचा(REVIEW OF RELATED LITERATURE AND CONCEPTUAL FRAMEWORK)

२.१ सैदान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Theoretical Literature)	१२
२.२ अनुसन्धानात्मक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of Emperical Literature)	१५

२.३ साहित्य पनरावलोकनको अध्ययनमा प्रयोग (Implication of the Review of Literature for the Study)	१७
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)	१८
२.५ अध्ययनको अवधारणत्मक ढाँचा (Conceptual Framework of the Study)	२०
२.६ कार्यात्मक ढाँचा (Functional Framework)	२१

अध्याय : तीन (CHAPTER THREE)

अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया (METHOD AND PROCEDURE OF THE SYUDY)

३.१ अध्ययन विधि तथा ढाँचा (Design and Method of the Study)	२२
३.२ अध्ययन क्षेत्र (Study Area)	२२
३.३ जनसङ्ख्याको आकार (Population Size)	२३
३.४ तथ्याङ्कका स्रोतहरू (Sources of Data)	२३
३.४.१ प्राथमिक तथ्याङ्क (Primary Data)	२३
३.४.२ द्वितीय तथ्याङ्क (Secondary Data)	२३
३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू (Tools and Techniques of Data Collection)	२४
३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire)	२४
३.५.२ अवलोकन सूची (Observation Schedule)	२४
३.५.३ छलफल निर्देशिका (Discussion Guideline)	२४
३.६ तथ्याङ्क संकलन प्रविधि (Techniques of Data Collection)	२४
३.६.१ अन्तरवार्ता (Interview)	२५
३.६.२ स्थलगत भ्रमण (Field Visit)	२५
३.६.३ लीक्षित समुह छलफल (Focus Group Discussion)	२५
३.७ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया (Data Collection Procedure)	२५
३.८ तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्यान प्रक्रिया (Data Analysis and Interpretation Procedure)	२६
३.९ नीतिगत प्रावधान (Ethical Consideration)	२६

४.२.६	विभिन्न जातका सुन्तलाको प्रयोग (Use of Orange Decoding Different Seeds)	४२
४.२.७	सुन्तलाको बगैचामा गर्नुपर्ने वार्षिक कार्यतालिका (Work of Annual Schedule in Orange Garden)	४३
४.२.८	सुन्तलाको फल टिप्ने काम (Orange Piking)	४५
४.२.९	सुन्तलाको भण्डारण गर्ने तरिका (Packing and Storage of Orange)	४५
४.२.१०	सुन्तला खेतीमा विभिन्न रोग तथा किराको संक्रमण (Attack of Insects and its Disease in Orange)	४६
४.३	सुन्तला खेतीमा संलग्न कृषकको आर्थिक अवस्था (Economic States of Farmer Involved in Orange)	४३
४.३.१	आम्दानी(Income)	४७
४.३.१.१	स्रोतको आधारमा जम्मा वार्षिक आम्दानी (Total Annual Income on the Basis of Source)	४९
४.३.२	खर्च (Expenditure)	५०
४.३.३	परिवारको वार्षिक बचत(Annual Saving of House Hold)	५१
४.३.४	सुन्तला खेतीबाट प्राप्त आयको अवस्था (Revenue From Orange Farming)	५२
४.४	सुन्तला खेतीले आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Major Effect Orange Farming on Economic)	५४
४.५	शैक्षिक अवस्था (Education Status)	५६
४.५.१	सुन्तला खेतीमा संलग्न किसानको शैक्षिक अवस्था (Education Conditions of Orange for Farmers)	५६
४.५.२	बालबालिकाहरू पढ्ने शैक्षिक संस्था सम्बन्धी विवरण (Details of Educational Institution Studying Children)	५८
४.५.३	बालबालिकाको तहगत शैक्षिक अवस्था (Level wise Education Details of Children)	५९
४.५.४	सुन्तला खेतीले शैक्षिक क्षेत्रमा पुर्याएको प्रभाव (Orange Farming of in Education Effect)	६१

४.६ सुन्तला बिक्री बजारको अवस्था (Orange Sales Market Conditions)	६२
४.७ सुन्तला खेती प्रणालीमा दोरखएका समान्या (Major Problems on Orange Farming)	६५
४.८ सुन्तला खेती प्रणालीमा देखिएका समस्या समाधान उपाय (Measures to Solve Major Problem on Orange Farming)	६७
४.८.१ रोग, किरा नियन्त्रणका उपायहरु (Disease Control Measures)	६८
४.९ अध्ययनको सारांश (Summary of the Study)	७०

अध्याय पाँच (CHAPTER FIVE)

निष्कर्ष र सुझावहरु(CONCLUSION AND RECOMMENDATION)

५.१ निष्कर्ष (Conclusion)	७३
५.२ सुझावहरु (Recommendations)	७५
५.२.१ नीतिगत सुझावहरु (Policy Related Recommendations)	७५
५.२.२ व्यवहारिक सुझावहरु (Practice Related Recommendations)	७६
५.२.३ भावि अध्ययनका लागि सुझाव (Future Research Related Recommendations)	७६

सन्दर्भसूची (References)

अनुसूचि १ (Appendix 1) : सुन्तलाखेती गर्ने कृषकहरुका लागि प्रश्नावली

अनुसूचि २ (Appendix 2) : लक्षित समुह छलफलका निर्देशिका

अनुसूचि ३ (Appendix 3) : प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनमा लिएका तस्वीरहरु

तालिका सूची (LIST OF TABLES)

तालिकानं.	शीर्षक	पृष्ठ
तालिका ४.१ :	षडानन्द नगरपालिकाको पारिवारिक आम्दानीको मुख्य श्रोत	३१
तालिका ४.२ :	षडानन्द नगरपालिकामा रहेको शैक्षिक संस्थाको विवरण	३२
तालिका ४.३ :	षडानन्द नगरपालिकाको उपलब्ध स्वास्थ्य संथाहरु	३३
तालिका ४.४ :	कृषकको जनसंख्या	३४
तालिका ४.५ :	कृषकहरुको जातिगत विवरण	३६
तालिका ४.६ :	नमुना क्षेत्रका कृषहरुको पेशागत अवस्था	३७
तालिका ४.७ :	औषत घरपरिवार आकार	३८
तालिका ४.८ :	सुन्तला खेतीमा सिँचाइको अवस्था	४१
तालिका ४.९ :	सुन्तलाको बिरुवा तथा बेर्ना तयार	४२
तालिका ४.१० :	विभिन्न जातका सुन्तलाको प्रयोग	४३
तालिका ४.११ :	सुन्तला खेतीबाट आय आर्जन सम्बन्धी विवरण	४७
तालिका ४.१२ :	सुन्तला खेतीबाट आय आर्जन सम्बन्धी विवरण	४८
तालिका ४.१३ :	स्रोतको आधारमा जम्मा वार्षिक आम्दानी	५०
तालिका ४.१४ :	किसानहरुको क्षेत्रगत वार्षिक खर्च	५१
तालिका ४.१५ :	सुन्तला खेती गर्ने कृषकको वार्षिक बचत	५२
तालिका ४.१६ :	सुन्तला खेतीबाट प्राप्त आम्दानी	५२
तालिका ४.१७ :	सुन्तला खेतीबाट प्राप्त आम्दानी	५३
तालिका ४.१८ :	सुन्तला खेतीको वार्षिक खर्च	५३
तालिका ४.१९ :	सुन्तला खेतीको वार्षिक बचत	५४
तालिका ४.२० :	सुन्तला खेतीले आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव	५५
तालिका ४.२१ :	किसानहरुको शैक्षिक विवरण	५७
तालिका ४.२२ :	बालबालिकाहरु अध्ययन गर्ने शैक्षिक संस्था सम्बन्धी विवरण	५८
तालिका ४.२३ :	बालबालिकाको तहगत शैक्षिक अवस्था	६०
तालिका ४.२४ :	सुन्तला खेतीले शैक्षिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान	६१
तालिका ४.२५ :	षडानन्द नगरपालिका क्षेत्रमा रहेका हाट बजार तथा हाटबजार विवरण	६३
तालिका ४.२६ :	सुन्तला विक्री बजार अवस्था बारे विवरण	६४
तालिका ४.२७ :	सुन्तला खेती प्रणालीमा देखिएका समस्या	६६
तालिका ४.२८ :	सुन्तला खेती प्रणालीमा देखिएका समस्या समाधानका उपाय	६७

चित्र सूची (LIST OF FIGURES)

चित्र नं.	शीर्षक	पृष्ठ
चित्र ४.१	: नमुना क्षेत्रका कृषकको जनसंख्या	३५
चित्र ४.२	: कृषकको जातिगत विवरण	३६
चित्र ४.३	: नमुना क्षेत्रको कृषकहरुको पेशागत अवस्था	३८
चित्र ४.४	: सुन्तला विक्रिबाट प्राप्त आम्दानी	४९
चित्र ४.५	: सुन्तला खेतीले आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव	५५
चित्र ४.६	: किसानहरुको शैक्षिक विवरण	५७
चित्र ४.७	: बालबालिकाहरु अध्ययन गर्ने शैक्षिक संस्था सम्बन्धी विवरण	५९
चित्र ४.८	: सुन्तला खेतीले बालबालिकाहरुको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव	६०
चित्र ४.९	: सुन्तला विक्री बजार अवस्था बारे विवरण	६२

संक्षिप्त शब्दावली (ABBREVIATION)

आ.व.	आर्थिक वर्ष
उ.मा.वि.	उच्च माध्यमिक विद्यालय
के.जी.	किलो ग्राम
क.स.	कम सङ्ख्या
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
वि.सं.	विक्रम सम्बत
मे.ट.	मेट्रिक टन
रा.यो.आ.	राष्ट्रिय योजना आयोग
रु.	रुपैया
ष.न.पा.	षडानन्द नगरपालिका
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय